

IGAZSÁGOSSÁG ÉS TRAGÉDIA A POLGÁRI TÁRSADALOMBAN

BÁRTFAI IMRE

I.

Tudjuk, hogy Hegel a polgári társadalomnak, illetve a marxisták diszkuszióban pejoratív jelentéssel megterhelten kapitalizmusnak nevezett társadalmi-gazdasági formációt tartja az egyedüli talajnak, ahol a kiteljesedett szabadság megjelenhet. Ez tehát a legigazságosabb társadalmi rendszer, ha úgy véljük, legalább jogilag és méltóságban egyenlő esélyekkel kell az embereknek indulnia a társadalmi életben.

A polgári társadalom kifejezés kiemeli, hogy egyenlő jogokkal rendelkező, politikai nyilvánosságra épülő társadalmi rendszerről van szó, a későbbi „kapitalizmus” kifejezés viszont azt emeli ki, hogy mindennek alapja a tőke felhalmozására, és ezzel az emberi munka elidegenítésére irányuló gazdasági szerkezet. Azt is mondhatnánk két különböző dologról van szó. Hogy nem így van, annak az a bizonyítéka, hogy polgári társadalom tőkés termelés nélkül soha sehol nem jött létre.

Amikor polgári társadalomról beszélünk, egy dolgot nem hagyhatunk figyelmen kívül. A kapitalizmus világgazdasági rendszer, de a polgári társadalom a maga kifejtett formájában ehhez nem feltétlenül társul. Bevezethetik a parlamentet egy elmaradt távol-keleti országban is, ahol kalasnyikovokkal jelennek meg a tisztelt házban, hogy eldöntsék a fehér vagy fekete turbánosok kapnak-e többséget.

A polgári társadalom minden pozitív tartalma elveszne, ha olyan országokra alkalmaznánk, ahol persze kapitalizmus van, de az állampolgári jogok inkább látszatot, mint valóságot jelentenek.

Amikor tehát azt a kérdést teszem fel *igazságos-e a polgári társadalom*, a kérdés először arra fog irányulni, amit a klasszikus filozófia annak nevezett, a fejlett nyugati berendezkedést, mely először Angliában jelent meg. Nyitva hagyjuk a kérdést, hogy mi az igazi viszony a kapitalizmus és polgári társadalom között. Bár a filozófia politikai elvekhez is vezethet, de szeretném, ha vizsgálódásomat úgy közlitenék meg, hogy egyszerű filozófiai önelemzést látnának benne.

II.

Azzal a közhellyel kezdeném, hogy Hegel számára az ember fogalma csak a polgári társadalomban nyerheti el jogát, csak itt kerül a szabadság kopulája az ember fogalmához. Míg a görögök szép szabadsága mögött rabszolgaság rejtőzik és ez a poliszok egymás elleni ádáz küzdelmében felemészti magát, addig a kereszténységgel kezdődő hajnalhasadás romboló elvként tör az antik világba. Az igazságosság tragédiaként jelenik meg itt, egymást kioltó ellentétes erők küzdelmeként.

Azt, hogy mi a görög világ problémája, azt provokatív módon nem Hegel elemzéseivel, hanem egy nagyon jellemző Herbert Marcuse-idézettel szeretném megvilágítani. Marcuse szerint Platón Theaitétoszában tanúja lehetünk annak, hogy a filozófus a rabszolgát is rávezeti annak belátására, hogy vannak olyan igazságok, amiket nem érint meg az idő pusztító hatalma.¹ A rabszolga nem láthatná be az igazságot, ha lelkében nem volnának meg az ideák őslenyomatai. Az ideák pedig köztudomásúlag a Jó ideája felé vezetnek, mely az igazságosság alapja is. Csakhogy a rabszolgának nem áll módjában igazságosnak lenni, hiszen másvalaki tulajdona. Ugyanakkor ontológiai jellemzője, hogy lélekkel bír, s ez önmagában tagadja rabszolga létét. S ki vezeti rá a geometriai összefüggésre?

A rabszolgatartó.

Platón igazsága tehát bármily örök és általános mégis a rabszolgaság sivár valóságához kötött. A szubjektivitás elve, az, hogy a szellemnek önmagát kell meghatározni, Szókratészszel, majd a kereszténységgel jelenik meg. Az úgynevezett germán világ hivatott Hegel elemzése szerint elhozni a beteljesült szabadságot. De a középkori kereszténységben még szemben áll elmélet és gyakorlat. A szellemi állam, az egyház viaskodik a világi állammal. Kettőjük harcát a reformáció megjelenése oldja meg. A reformáció megszünteti az egyházon belüli hierarchiát és beolvasztja az államba az egyházat. A polgár lelkiismerete, világi kötelességei és céljai nem állnak már ellentétben egymással.

Így elmondható, hogy *„objektívává lett az igazi kibékítés mely az államot bontakoztatja ki az ész képévé és valóságává”*²

Hegelről tudjuk, hogy mindig az államról beszél, mint a történelmi fejlődés céljáról. Úgy tűnik a polgári társadalom másodlagos az államhoz képest, holott az állam hegeli eszméje olyan fejlődést feltételez, amelyet fel foghatunk egyedül a polgári társadalom kialakulásaként. Hegel államának

¹ Herbert Marcuse: *Az egydimenziós ember*. ford. Józsa Péter, Kossuth, Bp. 1990. 151. (Továbbiakban: Egydimenziós ember)

² G. W. F. Hegel: *A jogfilozófia alapvonalai*. ford. Szemere Samu, Akadémiai Kiadó, Bp. 1971. 363. (A továbbiakban: Jogfilozófia)

nyilvánvalóan a polgári társadalom talaján kell felépülnie, és az államot a liberalizmus például szükségállamként fogja fel, valami építményként, mely csak megkoronáz egy olyan szinte tökéletes társadalmi rendszert, amelynek alig van szüksége rá. De miért nem elég Hegelnek maga a polgári társadalom, melyben minden ember már egyúttal polgár is, azaz szabad?

III.

Lássuk, Hegel hogyan írja le a polgári társadalom lényegét. Ez a társadalom különös egyénekből, individuumokból áll, akiknek léte vonatkozás a másokra.

Bár az egyén önmaga célja és „*minden egyéb neki semmi*”³ de azért az egyén valóságos létében nagyon is függ a többi egyéntől. A polgári társadalom a szükségletek rendszere, melyben az egyének munkájukkal elégítik ki szükségleteiket, s ezáltal mások szükségleteit.

Az egyén, mint a természeti szükségszerűség és önkény keveréke a polgári társadalom egyik elve. Az egyénekből álló társadalom a természetből jövő szükségletek, és az önkény, egyéni esetlegességek kielégítésekor tulajdonképpen általános vonatkozásba lép más egyénekkal. Ez alapvetően két dolgot jelent: az egyik az, hogy az egyén nem marad meg elszigetelt létében, hanem gazdasági alapon társadalmi kapcsolatokra kényszerül, és hozzájárul a közjóhoz anélkül, hogy feladná egyéniségét.

Hegel úgy fogalmaz, hogy ebben a rendszerben felszabadul mindaz az esetlegesség, amivel az egyén rendelkezik, a születés, a képességek esetlegessége, és ezt a rendszert a „*beléje világitó ész kormányozza*”⁴ Ezt tulajdonképpen Adam Smith optimizmusa.

Hegel kiemeli, hogy a különösség az egyedüli mérték, amely a különösség javát előmozdítja, de csak az általánosság által. A polgári társadalom, mint a szükségletek rendszere egy ilyen általánosság, melyben az egyén elnyeri jogát, de ugyanakkor korlátozódik az általánosság által. Az egyénnek döntenie kell saját magáról, mint ahogy a reformáció döntésre kényszeríti a vallással való kapcsolatában, megalapozva ezzel szabadságát. De ugyanakkor az egyén önmagában az általánosság fenntartó ereje nélkül igencsak ingatag lábakon áll.

Hegel ugyanis nem áll meg a szükségletek rendszereként felfogott polgári társadalomnál.

Mi jellemző ugyanis a polgári társadalomra? Az, hogy az egyén kiszakad természet összefüggéseiből, de ugyanakkor rászorul a többi egyénre. Ez a „*mindenoldalú függőség rendszerét*”⁵ vonja maga után egy olyan függőségét,

³ Jogfilozófia 207.

⁴ uo.

⁵ Jogfilozófia 208.

már a közvetlen életszükségletek tekintetében is, amelyet a történelem eddig nem ismert.

Tehát az egyén szabad és különös, de totálisan függ a többi egyéntől. Mivel az egyénben benne van a természeti szükségszerűség, és az önkény az önmeghatározás mellett, ezért az egyén itt megint kapcsolatba lép a már meghaladott természetivel, sőt a korlátlan önkénnyel is.

A másik jellemzője a polgári társadalomnak, hogy a munkára épül. A polgári szubjektum elsősorban dolgozó szubjektum, önmagát munkája révén valósítja meg. A létezés idegenségét és irracionálisát a szellemi és fizikai munka győzi le, ez vezet be a társadalomba és az öntudatot ez emeli arra a szintre, hogy megérthesse és elfogadhassa a szabadságot. A munka, mint Bildung, azaz művelődés, a polgár sajátos feladata és önértéke is.

Csakhogy Hegel látta, hogy a gépesítés oda vezethet, hogy eltűnik az ember, és helyébe lép a gép.⁶ A munkához kötött osztály esetleges nyomoráról beszél. A munka tehát elidegenedhet, és önmegvalósítás helyett átmehet önelvesztésbe.

A polgári társadalom „*gazdagsága nem elég ahhoz sem, hogy eltüntesse a nyomort*”.⁷ Vagy ellátják a munkanélkülieket, akik ezzel megszünnének tényleges polgárok lenni, és parazitákká válnak, vagy pedig munkát adnak nekik, és ezzel növelik a már amúgy is létező túltermelést, ami miatt munkanélküliek vannak.

Ugyanakkor a bőség is problémát okoz. A vallás, a társadalmi konvenciók ereje nem korlátozza többé a szabad egyént. Előfordulhat, hogy a beteljesülését a rossz végtelenben keresi. A javak végtelen felhalmozásában, a birtoklásban véli megtalálni saját célját. Az egyén legvégső valóságát így a társadalom által megtermelt, és végtelen sokféleséggé fokozott természeti szükségletekben leli meg.

Hegel a szabadságot mindig szembeeszegette az önkénnyel, amely lényegileg az embert szétszaggató, identitását megszüntető ösztönök és hajlamok egymással is konfliktusban álló csapatából áll.

Így tehát a rossz végtelenség keresése, az önkény istenítése az egyén számára önmagának pusztulásával egyenlő. „*A polgári társadalom a kicsapongás, a nyomor s a mind kettőben közös fizikai és erkölcsi pusztulás színjátékát nyújtja*”.⁸ Ezzel a kör bezárult, az abszolút szabadság visszatért a determinált természetbe.

Hegel egyetlen megoldást lát arra, hogy a polgári társadalom, amely még csak a szabadság lehetősége valódi szabadsággá lehessen, és ez az állam, mint a polgári társadalom felett álló politikai közösség, és a rendek, amelyek szintén meghaladják a polgárok tisztán gazdasági érintkezési körét.

⁶ Jogfilozófia 219.

⁷ Jogfilozófia 254.

⁸ Jogfilozófia 209.

Tudjuk, hogy Marxnál nyitott fülekre talált mindaz, ami rosszat Hegel is meglát a polgári társadalomban. Marxnál a polgári társadalom az elidegenedés és eldologiasodás társadalma, épp fejlettségénél fogva. A gazdasági viszonyok azok, amelyek elsődlegessé lépnek a társadalmi viszonyok közt, és benne a megtagadott természet egyfajta új természetet hoz létre.

A huszadik században ezzel úgy tűnik, a történelem diadalútja új természethez vezet. Horkheimer úgy írja le a kapitalizmust, mint amiben „egyik oldalon anyagi és szellemi tehetetlenség, a másik oldalon ázsiai dinasztiákra jellemző vagyonok halmozódnak fel”.⁹

A polgári egyén végül szembekerül azokkal az önálló életre kelt társadalmi struktúrákkal, amelyeket elszigeteltségében nem lát át, és amelyek a weberi bürokratizmust hozzák elő. Tökéletes szabadságában árvábnak és erőtlenebbnek érzi magát, mint valaha.

Joachim Ritter úgy véli, ez az idegenség és ez a rémület talán a szabadság velejárója.¹⁰ Talán a polgári társadalom második természeté válása maga a szabadság birodalma. Mindenesetre Hegel hiányolná a legfontosabbat, a kibékülést, amely nélkül talán ez a szabadság megáll annál az **abszolút rémületnél**, amit Hegel a jakobinus terror kapcsán jellemez. Ezért van az, hogy korunkban Habermas nem nyugszik meg ennél a felfogásnál.

IV.

Tudjuk, hogy Hegel az antik polisz konfliktusainak lényegét Antigoné tragédiájával tárja fel. Antigoné megsemmisül, mert olyan erkölcsi erők küzdelmében vesz részt, amelyek kioltják egymást. Mindkettőnek megvan a legitimitása, de csak az ellentmondások adott, e társadalmon belül feloldhatatlan alapján. Ellentétüket az oldja meg, hogy átmennek egy magasabb társadalmi formába.

Vajon beszélhetünk e modern Antigonéről? Van-e a polgári társadalomnak is szimbolikus hőse? Hiszen ellentmondások itt is vannak, sőt itt a legkifejlettebbek.

Erre Herbert Marcuse adja meg a választ, felhozva egy Berchtold Brecht figurát, aki formálisan a harmincéves háború korában élt, de nagyon aktuális a náciizmus és a hidegháború korának realitásában is.¹¹ Ha a polgári egyén egyszerre kell, hogy szembenézzon az elidegenedett társadalmi struktúrákkal és az azok által létrehozott igazságtalansággal és rémülettel, valamint saját

⁹ Max Horkheimer: Hagyományos és kritikai elmélet (In. *Tény, érték, ideológia*. szerk. Papp Zsolt, Gondolat, Bp. 1976. 43-117.)

¹⁰ Joachim Ritter: Szubjektivitás és ipari társadalom. (*Szubjektivitás*. ford. Papp Zoltán, Atlantisz, Bp. 2007. 57-81.)

¹¹ Herbert Marcuse: *Das Permanenz der Kunst*. Hanser, München, 1976.

önkényével, mely a rossz végtelenbe vezeti, akkor itt, a polgári társadalomban is lehet tragédia.¹²

Kurázi mama lánya a tragikus hős, aki megveri a dobot, tudván tudva, hogy a zsoldosok, bár a városba már nem jutnak be, de ő még áldozatul esik dühüknek. Marcuse azt sugallja, hogy ez a lány, aki a maga gyenge védtelen hősiességét szegezi szembe a társadalmi eldologiasító struktúrák által teremtett eszközemberek, a zsoldosok instrumentális brutalitásával, nem más, mint a modern társadalom Antigonéja. Anyja a háború hasznából etette, de őt magát épp ez a személytelen háború öli meg.

Az a fajta hős ő, akinél már a magányos emberi szegül szembe a racionálisnak álcázott irracionális Egésszel, a csupasz, az erőtlen, a hatalom és igazgatás valaha létezett legfejlettebb és leghatékonyabb gépezeteivel. Itt nem az istenek moralitása csap össze a polisz erkölcsiségével, hanem az egyén az elidegenedéssel, az érték azzal az értékhiánnyal, ami egyúttal lehetővé teszi saját létét is.

Lehet tehát, hogy az erkölcsi tragikum nem oldódik fel a polgári társadalomban sem, amely igazságosabb, mint az antik városállam. A nagy kérdés: vajon feloldódhat-e?

A tragédia csak egy lehetőség. A polgári társadalomban a szabadság olyan foka jött létre, mely meghaladja – minden ellentmondása ellenére – a történelem összes eddigi formációját.

Ez valóban az a társadalom, amelyben felszabadulnak a megkötöttségek, és elméletileg lehetővé vált az emberi képességek harmonikus kifejlesztése. Csakhogy a gazdaság dinamikája, melynek az alapján ez a társadalom áll, ingatag, és a polgári társadalom teljes fejlettségében nem terjedt el a világ egészében. Áldásai egylőre csak egy nagyon kis területen léteznek. A tömegkultúra pedig, mely a magaskultúrát háttérba szorította, a szórakoztatás standardjait pedig folyton csökkentve új, bizarr „abszolútummá” lesz nem éppen Humboldt ideálját követi az emberi képességek és moralitás harmónikus kifejlesztéséről.

A történelemben számos egymás melletti lehetőség létezik. Ezek beteljesüléséről nem lehetséges biztos tudás, de maguk a lehetőségek számos esetben jól láthatóak.

Így tehát talán a polgári társadalom szabadsága a jóléti társadalom valósága lesz, de benne van a lehetőség arra, hogy a „*barbárság második periódusa*” maga legyen „*a civilizáció fennmaradó birodalma.*”¹³

¹² Mielőtt félreértésekbe esnénk, a szovjet társadalom sem lépett túl az államkapitalizmuson, bár a *homo sovieticus* nem volt polgár, de mégsem volt fejlettebb szint, és Marcuse a Szovjet marxizmusban kellően bírálta azt is.

¹³ Egydimenziós ember 281.